

Teme, simboluri și metafore obsedante în scriitura istratiană

Drd. Turcu (Bobu) Daniela

Universitatea „Dunărea de Jos” Galați

Abstract: *This paper presents the research on the main thematic layers in Istrati's work, we will direct it towards the evocation of certain biographical routes, then we will analyse the recurring themes, symbols and obsessive metaphors. The reference point in selecting the corpus of texts written by Panait Istrati will be the classification proposed by acad. Eugen Simion, in 2019, which clustered Istrati's narrative in: 1) The Danube-Balkan cycle; 2) The outlaw prose cycle; 3) The Picaresque prose cycle; 4) The confessional prose. Our study will emphasize the recurrence of themes such as Amity and the Mirage of Voyage, then it will investigate Istrati's archetypal background with examples of obsessive metaphors and symbol characters. From the plural identity of Istrati's characters, we will attempt to rebuild, such as a puzzle, Panait Istrati's representative identity profile.*

Key words: *recurring themes, amity, voyage, obsessive metaphors*

În 1884, un torent de viață năvălea dinspre Baldovinești, Brăila. S-a ivit un scriitor atipic, Panait Istrati. Fiu al unei spălătorese și al unui contrabandist grec ce nu-l va recunoaște în acte, acesta a crescut în lipsuri și simplitate, mai mult în preajma mamei sale, Joița, și a celor doi frați ai acesteia. După clasele primare, a vrut să fie „băiat de prăvălie” la taverna lui Kir Leonida, apoi a cunoscut diverse munci precare și sezoniere. Trăind într-o lume de margine, în mahalaua Brăilei, trăiește frenetic și se formează ca om, își strigă disperarea, chiar voind să-și ia zilele. Doar hazardul a făcut ca ultimele sale frământări suicidale să-i fie oprite la timp, iar dramaticele împrejurări să-l fi salvat din disperare și anonimat. Rândurile scrise cu deznădejde și purtate cu el în clipa sinuciderii, au ajuns la Romain Rolland¹, cel ce-i va deveni prieten și mentor. Astfel se conturează traseul biografic al scriitorului brăilean, un parcurs existențial plin de experiențe grele de viață, cu episoade dramatice și elemente de civilizație orientală. Din clocotul vieții scriitoricești se naște marea temă a vieții, lupta, suferința, iar miza demersului nostru analitic o reprezintă raportul de interferență a biograficului cu opera, fapt ce reclamă orientarea discursului spre investigarea temelor recurente, cu evidențierea de simboluri și metafore obsedante, motive și personaje istratiene. Pentru că spațiul autobiografic devine un barometru al exprimării vieții interioare a lui Panait Istrati, încă de la începutul studiului nostru ne vom îndrepta atenția asupra spațiului dunărean-balcanic, urmărind teme recurente precum identitatea, călătoria, prietenia. În structura de adâncime a textelor istratiene ce formează corpusul de lucru vom analiza cele mai relevante paliere tematice, iar în selecția textelor de referință vom lua drept punct de referință recenta clasificare propusă de acad. Eugen Simion, în 2019², când grupa narațiunilor lui Panait Istrati în: 1) Ciclul dunărean-balcanic; 2) Ciclul prozei haiducești; 3) Ciclul prozei picarești; 4) Proza confesivă.

Problematika identității devine elementul structurant în universul ficțional istratian și e strâns legată de spațiul geografic al Brăilei, dar și de oamenii locului natal, țărani, haimanale, oameni simpli. Astfel, spațiul orizontal al Bărăganului e populat de personaje precum Matache și tatăl său, Țața Minca, Dragomir-Stavru ori Chira Chiralina. Pe verticală, de la șes la munte, precum transhumanța oierilor, se deplasează haiducii și Domnița din Snagov, căutând poteci din Munții Buzăului pentru a se ascunde de poteră. În căutarea unui profil identitar reprezentativ pentru Panait Istrati vom aborda perspectivă naratologică și remarcăm felul în care scriitorul se proiectează, prin poveste și personaje, la lumea lui. Scriitorul intră în dialog cu personajele pe care le creează, în fond *alter-ego*-uri de hârtie.

Pentru a ilustra multiplele fațete ale personalității istratiene ne-am selectat textele de referință, ilustrând prin cartea *Chira Chiralina*, ciclul dunărean-balcanic, prin *Prezentarea haiducilor*, ciclul prozei haiducești, prin romanul *În lumea Mediteranei* ciclul prozei picarești, iar prin *Sposedanie pentru învinși*,

proza confesivă. După cum a fost și intitulat, primul ciclu de narațiuni istratiene, Ciclul dunărean-balcanic, se va referi la Brăila, ca topos narativ, dar facem referință și la spațiul balcanic. În paginile romanului *Chira Chiralina* identificăm mărci ale identității narrative, iar Brăila devine spațiul matricial, un loc încărcat de istorie și amintiri, nostalgii și pasiuni. Poveștile sunt spuse de Adrian Zografi, *alter-ego*-ul scriitorului, și de Stavru, „derbedeul tuturor iarmaroacelor, un flecar cu aerul unui geambaș hoțoman”. Cei doi sunt proiecții identitare ale scriitorului însuși, două ipostaze ale brăileanului scriitor, pasionat de povești și călătorii, preamărind cultul prieteniei.

Brăila lui Panait Istrati este mai mult decât un loc, spațiu autobiografic. E „casa” eroilor și a eroinelor sale, de la mulțimea țăranilor și a muncitorilor, de la unchiul Anghel și prietenul său, Mihail, până la Chira Chiralina și Neranțula. Imaginea Brăilei e glorificată, când ia forma unei cetăți: „frumoasa mea cetate, Brăila!”, când e umanizată, cu chip de ibovnică învăluită în mătăsurii orientale ca o cadână. Pentru Panait Istrati și dublura sa literară, Adrian Zografi, Brăila reprezintă, la scară redusă, universul balcano-mediterranean, prin care va hoinări întreaga lui viață adultă. Brăila multicoloră și pluriethnică va avea, în scriitura istratiană, rol de matrice, o copie în miniatură a universului care îl va fascina mereu pe scriitor și pe eroii săi. Încă din copilărie sa la gurile Dunării, Panait Istrati cunoaște plaiurile brăilene și se simțea atras de ele. Astfel, micul brăilean se familiarizează cu elemente de cultură greacă, turcă sau evreiască, doar străbătând străzile cartierului „Cetățuie”, locuit preponderent de turci, apoi rătăcește prin cartierul grec „Karakioi”: „Casa din Karakioi era a tatălui meu. Noi nu mergeam acolo niciodată. În Cetățuie eram la mama. Nu ne păsa de nimic, toată ziua petreceam. Între noi și ei se întindea tot orașul.”

Cu timpul, traseul existențial și ideatic al autorului *Chirei Chiralina* se schimbă: dintr-un combatant pentru libertate și dreptate social, scriitorul devine un idealist, „odios renegat”, detestat pentru vederile sale politice. Dacă la început a fost martor admirativ al regimului pseudosocialist, cu timpul a ajuns să-și piardă definitiv iluziile. Problema sovietică a devenit drama lui intimă și cu aceasta începe un proces de reconstrucție identitară. Nu a ezitat să scrie despre cele văzute și înțelese în Uniunea Sovietică, vorbind cu patimă și adevăr despre comunismul sovietic.

În contextul operei istratiene, *Spovedanie pentru învinși* devine „cartea de vizită” a scriitorului-cetățean Panait Istrati, proza lui confesivă având valoare testamentară. Receptarea critică a scriiturii istratiene a fost semnificativ influențată de apariția *Spovedaniei pentru învinși*, iar vocile critice ale vremii aveau să-i mai atribuie și alte etichete: nu mai era doar un vagabond sau o haimana, ci acum devenise „spion sovietic”, „vândut burghezilor” sau „Haiduc al Siguranței”, „trădător”. Deși s-a spus în presa vremii că Panait Istrati ar fi oscilat între utopia socialistă a lui Marx și sistemul bolșevic din U.R.S.S., totuși acesta a rămas „Omul care nu aderă la nimic” .

Se pare că, după România lui natală, și după Franța, țara de adopție și patria gloriei sale literare, Rusia Sovietică a fost a treia țară care a jucat un rol important în viața lui, din moment ce l-a pus în fața unor probleme existențiale și de conștiință, pendulând între dragostea până la adorație față de Rusia, apoi dezamăgire și ură. Dacă în primul său voiaj în U.R.S.S., în octombrie-decembrie 1927, a fost primit într-o atmosferă festivă, la invitația oficialităților sovietice, cu prilejul aniversării unui deceniu de la preluarea puterii bolșevice, cea de-a doua călătorie, din martie-decembrie 1928, a avut loc în afara cadrului oficial, oferindu-i scriitorului ocazia de a se conecta nemijlocit la efectele stalinismului aflat în plină ascensiune. În *Spovedanie pentru învinși*, apoi în volumele *Vers l'autre flamme* și *Après seize mois dans l'U.R.S.S.*, Panait Istrati dezvăluie gravele fenomene sociale și încălcări ale drepturilor omului în sistemul comunist din fosta Uniune Sovietică. Publicarea acestor îndrăznețe puncte de vedere îi vor aduce scriitorului Panait Istrati izolarea și boicotarea, ceea ce a generat și deformarea receptării lui critice.

La întoarcerea acasă, Istrati a cunoscut efervescența adversarii săi se întreceau în scrierea celor mai dure atacuri, pornind o adevărată campanie în scopul defăimării lui Panait Istrati. Prietenii îi luau interviuri, scriind elogios despre opera sa. Deși a fost sfătuit de Romain Rolland să vadă clar și să rămână în afara luptei, Istrati nu s-a putut abține, căci a fost copleșit cu o avalanșă de articole de presă, împiedicat să țină conferințe, chiar urmărit în permanență de Siguranța Statului. Așa cum era de așteptat, Istrati a replicat tăios adversarilor săi, făcând afirmații severe la adresa guvernanților și a partidelor politice. În toate răspunsurile istratiene se regăsește tema condiției ființei umane, ca rezultat al presiunilor sociale, pe de o parte, adevărată forță creatoare pentru o nouă omenire, care trebuie să promoveze valori precum dreptatea, prietenia,

adevărul și frumosul.

Argumentul major privind importanța valorificării mărcilor identitare în toposurile istratiene îl constituie valorizarea elementelor ce țin de simbolistica pământului și a apei. În acest sens, comentariile privind dialectica raportării scriitorului la lumea exterioară sau la propria interioritate sunt dovezile ce fac să-l vedem pe Istrati asemenea unei ape care curge.

În sprijinul (re)configurării spațiului original românesc, bogăția impresionantă de simboluri poate fi așezată sub semnul unei clasificări de tipul constelațiilor simbolice, la loc de cinste fiind ciulinii din Bărăganul copilăriei scriitorului. De asemenea, există o primă constelație ce vizează simbolurile aferente spațio-temporalității sacre, ce țin de istoria și geografia sacră, definind latura fizică, materială. Pornind de la principiul analogiei dintre microcosmos și macrocosmos, acolo unde tot ce aparține terestruului nu este decât oglinda unor prototipuri cerești, Panait Istrati consideră că recunoașterea unor elemente ce țin de migrație poate susține deschiderea lui spre lume, o reală căutare de sine. Cea de-a doua constelație a simbolurilor spiritualității include credințe, mituri și rituri, vizând dimensiunea sensibilă a spațiului istratian. Astfel, cadrul natural istratian capătă valențe distinctive, evidențiind faptul că spațiul autohton este unul ales, binecuvântat în a fi adunat sub semnul lui coordonate fizice și spirituale care-i asigură garanția apartenenței la marele bazin simbolic universal, fără a-i leza identitatea. Un prim aspect ce merită analizat mai profund, într-un amplu studiu, este cel al spațiilor deschise, libertatea unui orizont nelimitat fiind dat de Dunăre și Mediterana.

Și în Ciclul prozei haiducești se remarcă personajele emblematice ale scrierii istratiene, începând cu proiecția literară a scriitorului, Adrian Zografii, și continuând cu personaje generice, simbolice și figuri ale marginalității. Dualismul și dramatismul eroilor istratieni pot fi creionate în adevărate portrete-oglinzi, reprezentativi prin complexitatea lor rămânând Moș Anghel, Codin și Floarea Codrilor.

Haiducii lui Panait Istrati apar într-o lumină ideală, fiind prezentați și într-o manieră romantică, de vreme ce sunt văzuți într-o dezbinare interioară sporită de singurătate. Deși structura lor este a fapturilor romantice de tip Robin Hood, dilemele și frământările lor sufletești trimit la nonconformismul altei familii spirituale.

Exegeza istratiană a studiat mult baladele populare românești care au constituit sursă de inspirație pentru Panait Istrati, analizând felul în care acesta „recrează atmosfera baladei haiducești.” Ilustrativ în acest sens este ciclul *Prezentarea haiducilor*, în care cele șase personaje simbolice îndeplinesc o datorie sacră, aceea de a depăna în fața tovarășilor de drum povestea vieții lor. Aspectele care relevează un Istrati folclorist sunt date de inserarea versurilor despre Iancu Jianu în discursul lui Cosma, dar și de doinele Floricicăi sau balada ciobanului Gheorghiiță. Autorul însuși explică rolul creațiilor populare în formarea lui, haiducii fiind nu doar personaje literare, ci personalități istorice a căror existență constituia un model de viață.

Haiducii lui Panait Istrati sunt simboluri ale binelui și răului, oameni răzvrățiți, care luptă pentru dreptate, de aceea dimensiunea romantic-tradițională a haiducului e pusă pe seama afirmării identității de clasă și de popor. Revoltați idealști, apărători ai celor nepăstuiți și răzbunători ai nedreptăților, haiducii istratieni sunt înzestrați cu o vitalitate debordantă și ard de nerăbdare să-și spună povestea vieții. Determinată istoric, haiducia, ca model de viață peninsulară în condițiile supremației otomane, semnifică repunerea în drepturi a individului, a valorii sale umane. Astfel, haiducia devine expresia oprimării îndelungate, datorată autocrațiilor orientale, și recompune dimensiunea eroului.

În povestirea *Domnița de la Snagov*, haiducii venind călare se întâlnesc, în mai 1894, pe Valea Bârsei: paisprezece voinici, patru sfetnici și căpetenia lor, „Floarea Codrilor”. Aproape de podișurile semețe ale Penteleului, într-o pădure seculară, la Snagov, haiducii țin sfat, militând pentru alegerea prefectului de Galați, Alexandru Ioan Cuza.

După ce scriitorul *Domniței de la Snagov* face o pledoarie pentru sufletul haiducesc, în *Prezentarea haiducilor*, Panait Istrati ne oferă ocazia să cunoaștem șase din cei mai de seamă haiduci (Floarea Codrilor, Ilie, Spilca, Movilă, Ieremia și „Un haiduc”), pentru a putea afla cele mai importante evenimente din viața lor, dar mai ales motivul pentru care au ales „drumul codrului”. „Bolnavă, Florica nu mai este decât umbra căpitanului care fusese și moare la scurtă vreme după aceea. Alungați de peste tot, trădați, ultimii patru (Groza, Ilie, Movilă și Ioachim) se fac ciobani în Carpați timp de cinci ani, la capătul cărora vor fi arestați.

Puși în lanțuri, trebuie să îndure, în drum spre închisoare, huiduielile mulțimii care îi numește bandiți și asasini.”

Obsesiile tematice și simbolurile recurente, precum și miturile fundamentale dezvoltate în paginile istratiene sunt puse pe seama eroilor istratieni. De exemplu, metafora evadării se compune din elemente aeriene și telurice, dar și din motive zoomorfe. Adrian Zografi e asemenea unui vânt hoinar sau a unei păsări călătoare, în vreme ce Floricica Codrului seamănă cu o lebădă ce-și ia zborul. Tot metafore ale evadării sunt și corabia, luntrea, barca, vaporul, cât și cartea de lectură. Pentru Chira și fratele ei, Dragomir, corabia va însemna miraj, fast, dar și închisoare vremelnică. Dorința năvalnică de plecare spre alte orizonturi stăpânește pe mulți eroi istratieni. Dacă pentru pescuitorul de bureți arca e simbolul necinstei, al trădării, pentru Matache ciulinii capătă valoare de „vis și îndrăzneală”. Recrutate din diferite medii sociale, dar mai cu seamă din lumea cea mai cunoscută autorului însuși, personajele istratiene sunt purtătoarele unor mărci identitare construite adesea prin paradox și tehnica anti-modelului. Toate însă fac din Panait Istrati un mesager al umanității, invitând la dragoste pentru umanitate.

Într-o lume aproape golită de omenesc, existența lui Panait Istrati s-a așezat pe o traiectorie din care nu au lipsit prietenii, adesea aventurieri, hoinari. Aceștia apar în scrierile sale ca personaje colective, un grup distinct de țărani lui dragi. Vagabonzi, călători, rătăcitori sau aventurieri, toți hoinăresc în spațiul istratian al scriiturii, așa cum o făcuseră în plan real. Pentru Panait Istrati, călători sunt atât cei care rămân aproape de căminul părintesc ori vatra satului, călători cu și prin imaginație, dar și cei care gonesc prin lume.

De multe ori concepția scriitorului despre viață se difuzează printr-un personaj trecut prin nenumărate experiențe de viață în care și-a topit aripile visării. Astfel ni se prezintă Adrian Zografi, Mihail Kazanski, Kir Nicola, Sotir, un matelot, și alții. Atracția față de asemenea personaje e dată de instinctul comun de aventură.

Pe tot parcursul vieții sale, Panait Istrati a întrunit condițiile revoltatului și, în unele cazuri, chiar a revoluționarului. Sălășluia în firea lui ceva din neastâmpărul eroilor săi, din marea lor dragoste de aventură, din dorința de a se descoperi pe deplin, într-un orizont fără perspective. Așa cum bine a remarcat și Alexandru Oprea, cel dintâi monograf al lui Panait Istrati, scriitorul narează în operele sale experiențe directe, fapte trăite și cunoscute, ceea ce l-a determinat pe Henri Zalis să-l numească „povestitorul romantic al aventurii trăite”. În contextul literaturii universale, Istrati a adus nu doar imaginea unei lumi, ci și o neobișnuită forță literară, o vitalitate ce a uimit pe mulți, căci apărea într-o epocă în care preocuparea pentru suflul umanitar era prezentă în cultura europeană. Om al instinctului, considera soarta parte integrată în inima fiecăruia. Panait Istrati nu-și refuză nimic din „ceea ce-i pofteste inima”. Pentru el, fuga, sau mai bine zis nestatornicia este rezultatul nemulțumirii pe care i-o oferă spațiul și clipa. Panait Istrati, ca personaj-narator-autor, respinge iluzia unei lumi unitare, convins că existența nu este altceva decât o sumă de episoade dispartate, un joc fascinant în care trecutul și viitorul se topesc într-un perpetuu acum, în care ființa umană viețuiește simultan în universuri paralele a căror realitate nu poate fi pusă la îndoială.

Panait Istrati a fost revoltat pe viața lui de copil orfan de tată, dar și revoltat pe viață, în general. Dincolo de vocea povestitorului se află aspirații și referințe identitare, o adevărată tragedie a omului scindat lăuntric. Condiția acestui individ „*enfermé dans sa solitude*” a fost interpretată în grilă psihocritică, demersurile analitice fiind interesate pe de o parte de înțelegerea raporturilor speciale pe care, după confesiunile autorului, acesta le întreține cu personajele sale, iar pe de altă parte de rolul funcțional decompensator al absenței tatălui.

Dacă urmărim firul temporal al epocii în care Panait Istrati a scris, deplasându-ne pe axa geografică spre Brăila, ne întâmpină imaginea unui important port la Dunăre, transformat într-un oraș modern, căci portul era punctul final al navigării vaselor mari pe Dunăre, iar orașul era mereu animat, grație docurilor care primeau cereale. Astfel, prosperitatea orașului era strâns legată de dezvoltarea portului său, pentru că activitatea portuară era cea mai importantă în urbe, ceea ce însemna că soarta locuitorilor săi depindea în întregime de această industrie. Intrăm astfel într-un Timp al Orașului, care ar putea aureola alt centru, o altă poveste, un alt spațiu cu loc privilegiat în opera istratiană. Brăila e un microcosmos evocat cu dragoste și mândrie, intrând, prin scrisul lui Panait Istrati, în geografia literaturii universale, ca și Ipoteștii lui Eminescu și Humulești-ul lui Creangă.

Narator, ascultător, martor sau personaj al majorității întâmplărilor din opera istratiană, Adrian Zografi este prezent în mai toate scrierile, destinul personajului împletindu-se pe alocuri cu traseul existențial al scriitorului brăilean. Apare ca erou permanent în cele trei cicluri consacrate povestirilor, tinereții și vieții sale, lipsind doar din trei scrieri istratiene: *Neranțula*, *Ciulinii Bărăganului* și *Țața Minca*. Uneori este doar auditor, cel cărui i se povestește viața haiducilor, de exemplu, alteleori povestește chiar el (*Codin, În lumea Mediteranei*) sau apare ca protagonist a cărui viață este povestită de o voce auctorială, cum se întâmplă în scrierile *Kir Nicola*, *Casa Thüringer*, *Biroul de plasare*.

Despre alegerea acestui nume, aflăm chiar de la autor, prin intermediul corespondenței cu mentorul său, Romain Rolland: „Zografi, pictor, în greaca populară”. Poate că prin această opțiune privind numele de Zografi, scriitorul își asuma originile grecești, din partea tatălui, dar și meseria sa de bază, cea de zugrav. Pe de altă parte, prin numele de Adrian, își asuma și originea română, pe linie maternă sau, poate, aluzia la originile latine, cu trimitere la numele Hadrian, fiul adoptiv al lui Traian. În completare putem insera și interpretarea dată de autoarea cărții *Panaît Istrati de la A la Z*, Dolores Toma, potrivit căreia numele de Adrian ar fi masculinul de la Ariadna.

Panaît Istrati nu-și refuză nimic din ceea ce-i pofteste inima, trăind intens momentul, indiferent de conjunctură. Rămâne un deznădăcinat aflat într-o continuă căutare a sinelui, imprimând și personajelor sale același destin, adesea neobișnuit, chiar paradoxal. Rămân operele sale să dăinuie ca un arc peste timp, ca transfigurări geniale ale unor frânturi de viață autentică, intensă și copleșitoare. Tocmai din aceste considerente, se cuvine să ne aplecăm asupra scriiturii istratiene, descoperind într-o nouă grilă de lectură pasiunea pentru viață, puterea de a visa dincolo de barierele impuse de mediul social, spre salvarea sufletului clocotitor de viață. Cu eroi însetați de prietenie, dragoste, libertate și adevăr, scriitorul a reușit o incursiune în orizontul adânc al ființei umane, ilustrând una din ipostazele sale identitare, divinitatea din om.

Note finale

[1] Acest moment este evocat în primele rânduri cu care se deschide povestea *Chira Chiralina*, în explicațiile date de însuși Romain Rolland, în august 1923, sub titlul *Un Gorki balcanic*, p. 5, din *Opere. Panaît Istrati, I. „Romanul lui Adrian Zografi”*, Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, București, 2019.

[2] A se vedea *Opere. Panaît Istrati, I. „Romanul lui Adrian Zografi”*, INTRODUCERE de Eugen Simion, pp. XXVII-XXVIII, Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, București, 2019.

Chira Chiralina, poveste publicată în volumul *Opere. Panaît Istrati, I. „Romanul lui Adrian Zografi”*, Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, București, 2019, p. 46.

BIBLIOGRAFIE:

- Istrati, Panaît, *Trecut și viitor*, în *Pentru a fi iubit pământul*, București, Editura Tineretului, 1969
- Istrati Panaît, *Trei decenii de publicistică*, vol. II, Între banchet și ciomăgeală, 1919-1929, Editura Humanitas, București, 2005.
- Istrati, Panaît, *Spovedanie pentru învinși. Trecut și viitor*, Editura ART, București, 2012.
- Lejeune, Philippe, *Le pacte biographique*, Collection Poétique aux Éditions du Seuil, Paris, 2005
- Miroux, Jean-Philippe, *Écriture de soi et sincérité*, Armand Colin Éditeur, Paris, 2009
- Popovici, Mugur, „Panaît Istrati m-a ajutat să rămân om într-o lume de lupi“, *România literară*, 2009, nr. 48; http://www.romlit.ro/panait_istrati_m-a_ajutat_sa_raman_om_intr-o_lume_de_lupi
- Ricoeur, Paul, *Soi-même comme un autre*, Éditions du Seuil, Paris, 1990
- Simion, Eugen, „Introducere”, 15 martie 2019, în volumul I: *Opere. Panaît Istrati*, Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, București, 2019
- Vârgolici, Teodor, „Panaît Istrati în posteritate”, *România literară*, 2007, nr. 3; http://www.romlit.ro/panait_istrati_n_posteritate